URKUNDEN NR 11

Red. Karin Snellman

Källserie utg. av Forskningsarkivet
vid Umeå Universitet
ISSN 0284-2734 CODEN: UM/FARK/U-90/0011

N:A: Konstantinov & V:J: Struminskij

KORT ÖVERSIKT ÖVER DEN ELEMENTÄRA UNDERVISNINGEN I RYSSLAND

Övers. (15 - 1600-talen) och utg.av

MARGARETA ATTIUS SOHLMAN

Elektronisk utgåva utan ett flertal av bilderna, september 1998
(Layout och sidbrytningar skiljer sig från originalet)

FORSKNINGSARKIVET

DECEMBER 1989

Umeå universitet
901 74 UMEÅ Tel. 090-7866571 Fax. 090-7866643

FÖRORD

Denna utgåva i serien URKUNDEN ingår i projektet "Alphabeta vana. Tidiga ABC-böcker i skilda kyrkotraditioner" med anslag från HSFR.
Tidigare publikationer inom projektområdet är bl.a.:

Egil Johansson: Pater Noster i Rafnasill och Alphabeta varia. Eller några av kyrkolivets tecken. Publ. i Arkivet, Historien, Rörelsen. Festskrift till Sven Lundkvist, 60 år, Stockholm 1987,s. 139-144. Även i: Bokstävernas intåg. Artiklar i folkundervisningens historia.I., s.23-28. Umeå 1988. (Scriptum.l.)

Margareta Attius Sohlman: Azbuka. ABC-boken på kyrkslaviska. Bokstävernas vandring i österled. Umeå 1989. (Scriptum. nr. 13.)

Umeå i december 1989

Egil Johansson

Академия педагогических наук РСФСР

ПРОФ. Н. А. КОНСТАНТИНОВ
ПРОФ. В. Я. СТРУМИНСКИЙ

Очерки по истории начального образования в России

Второе издание, исправленное и дополненное

Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР
Москва · 1953

INLEDNING

Boken **Kort översikt över den elementära undervisningen i Ryssland** (Otjerki po istorii natjalnogo obrazovanija v Rossii) utkom 1953 i Moskva och var skriven av de två professorerna N.A. Konstantinov och V.J. Struminskij - vid denna tid verksamma vid Akademien för pedagogiska vetenskaper i den sovjetiska rådsrepubliken Ryssland. I sitt förord säger författarna, att deras uppgift varit att beskriva den elementära skolans utveckling och de pedagogiska tankar som var förhärskande under denna period. Vidare har de sökt bevisa, att "en rad frågor rörande denna undervisning ställts och lösts av Rysslands ledande personligheter mer framgångsrikt än i många länder i Västeuropa och beträffande 1800- och 1900-talen även i Amerika".
För att historiskt och politiskt förankra denna bok citerar jag ännu en passus ur förordet:
"Den enda riktiga vägen att lösa problemen rörande den elementära undervisningen har visats av det Kommunistiska partiet, V.I. Lenin och I.V. Stalin. Först efter den Stora Oktoberrevolutionen i SSSR grundades en skola, som helt motsvarade folkmassornas intressen - **folkets sanna skola**."

Denna bok har följaktligen politiska syften. Det är naturligtvis inte därför valda delar ur den återges här. I den historiska beskrivningen finns t.ex. många intressanta detaljer om hur en vanlig skoldag såg ut på 1500-talet. Det är för den pedagogiska forskningen av mycket stort värde att kunna jämföra skolförhållanden i ett land vid ett tillfälle med motsvarande förhållanden i ett annat land vid samma tillfälle.
Det finns dock skäl att förhålla sig kritiskt till det anakronistiska betraktelsesätt som författarna till boken har och de kraftigt förkortade resonemang som de för (t.ex. på sid. 20). De slutsatser som presenteras måste granskas från fall till fall. Det får emellertid inte hindra forskaren i pedagogikens historia att dra nytta av N.A. Konstantinovs och V.J. Struminskijs utredningar.

BOKENS INNEHÅLL

Boken består av följande kapitel:

Elementär undervisning i Kiev- och Moskvaryssland (till slutet av XVII seklet) **5**
bl.a. om upplysningen i Kievryssland, läs- och skrivkunnighetens begynnelse, den historiska situationen, karaktären på bildningen och uppfostran på 1600-talet, brödraskapsskolorna och deras roll, läroböckerna på 1600-talet, bildningen i Moskvaryssland i slutet av XVII seklet.

Elementär undervisning i Ryssland under första hälften av XVIII seklet **37**
bl.a. om Peter den stores reformer betr. kultur och upplysning.

Elementär undervisning i Ryssland under andra hälften av XVIII seklet **51**
bl.a. om Vetenskapsakademiens roll, Lomonosov, organisationen av elementärundervisningen under Katarina II, Moskvauniversitetets roll.

Elementär undervisning i Ryssland under första hälften av XIX seklet **84**
bl.a. om progressiva idéer i elementärundervisningen, nya skolstadgan av år 1828.

Elementär undervisning i Ryssland under 1860-talet **117**
bl.a. om den samhälIspedagogiska rörelsen, grundläggande tendenser i teorin om elementärundervisningen.

Frågor om den elementära undervisningen och den pedagogiska tanken hos de ickeryska folken under andra hälften av XIX seklet **154**
bl.a. om elementärundervisningens tillstånd i ytterområdena, greve Tolstojs reaktionära åtgärder.

Elementär undervisning på 1880-talet **165**
bl.a. om regeringens reaktionära åtgärder rörande elementär-undervisningen under 70- och 80-talen.

Elementär undervisning just före den Stora Oktoberrevolutionen (1890- 1917) **194**
bl.a om den borgerligt-demokratiska och den proletära rörelsen i frågan om folkundervisningen från slutet av XIX seklet till revolutionen 1905, folkundervisningen under olika perioder fram till 1917.

Av bokens innehåll enligt föregående sida återges i det följande delar av första kapitelöversättning för att ge en intresserad publik möjlighet att få tillgång till en del av all den information och kunskap som finns att hämta i den slaviska pedagogiska litteraturen.

De fotnoter som finns i texten återfinns i det ryska originalet. I några enstaka fall förekommer fotnoter gjorda av översättaren, vilket då anges.

Längst bak i boken finns två bilagor. som inte återfinns i boken. Dem har jag bifogat ur mitt eget forskningsmaterial för att illustrera två ABC-böcker, som beskrivs i boken.

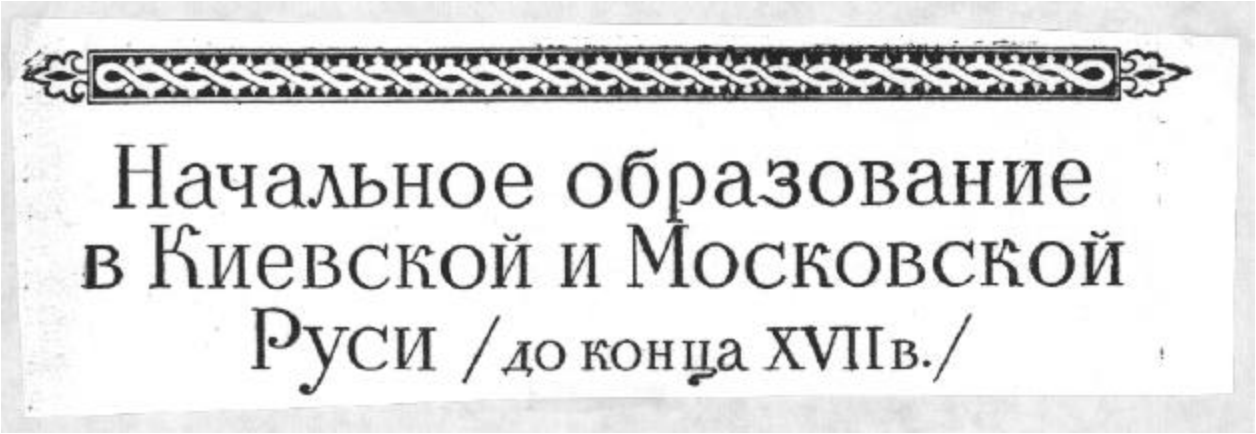

Elementär undervisning i Kiev- och Moskvaryssland (till slutet av XVII seklet)

/---/
I strävandena att stärka hela det "ryska landet"[1] ökades antalet kloster mot 1400-talet. Sålunda fanns det 22 kloster på 1200-talet, och på 1300-talet kunde de räknas till 80. I början var de ett medel för redan bildat folk, i några av dem fördes krönikor, samlades och skrevs böcker, förbereddes erfarna avskrifter, undervisades barn i läsning och skrivning. En sådan plats för spridning av böcker och upplysning visade sig det på 1300-talet grundade Troitsko-Sergijevskij-klostret utanför Moskva vara. Dess "bokskrivare" blev kända bland folket. Långsamt organiserades i norr och öster i vårt land kyrko- och klosterbibliotek: på så sätt är uppkomsten av det berömda Solovetskijbiblioteket förknippat med munken Dosifej (slutet av 1400-talet), som ägnade hela sitt liv åt att samla böcker. Det uppstod betydande boksamlingar i Sofiakatedralen i Novgorod och olika bibliotek:/---/.

Inte heller försvann i Ryssland mästarna i läsning och skrivning
/---/; en rad källor påminner också om skolor, som hölls av sådana mästare. Läs- och skrivmästare var både andliga och världsliga personer./---/
Gennadij[2] föreslog den moskovitiske metropoliten att Inför den store fursten ansöka om att få grunda läroanstalter, där man grundligt skulle undervisa i "azbuka-gräns"[3] - som sig bör till slutet, och sedan "under-titel-ord"[4] och psaltaren - "strängeligen".

Först när denna grundläggande början betvingats, kan man övergå till läsning av andra böcker. I praktiken inträffar, enligt Gennadijs ord, något annat: när lärarna, "råa, ohyfsade människor" undervisar barnen, förstör de deras tal, de studerar från början aftonbönen med dem och begär betalning för detta - gröt och silvermynt. Sedan går de igenom morgonbönen, "timmarna" och begär för det extra betalning. Förutom det, som ovillkorligen tillkom vid undervisandet av ett barn erhöll läs- och skrivmästarna även gåvor av föräldrarna.

---

[1] "Ryska landet" lydde under tatariska horder tiden 1240-1480. *(övers. anm.)*
[2] Gennadij, nämnd tidigare i kapitlet, var en välkänd biskop i Novgorod på 1400-talet. *(övers. anm.)*
[3] I denna azbuka motsvarar varje bokstav någon uppbyggligt moralisk fras; i stort påminner hela azbukan om ett akrostikon.
[4] "under-titel-ord" är förkortade ord med ett vedertaget tecken (titel) ,som betecknar denna förkortning.

Resultatet av en sådan undervisning var enligt Gennadij bedrövligt: "Och när han så lämnar mästaren, kan han inget, han bara tragglar sig fram i boken, och han kan ingenting av den kyrkliga ordningen.

Efter ungefär 50 års begäran om organisering av läroanstalter upprepade Gennadij denna vid Stoglav-konciliet i Moskva år 1551. Konciliets möte ägde rum i de kejserliga palatsen under ledning av metropoliten Makarij, "den kloke och upplyste herden", och öppnades av tsar Ivan den förskräcklige, som i sitt tal klagade över att den slarviga undervisningen var orsaken till prästernas dåliga läs- och skrivkunnighet. Konciliet, som var ansvarigt för detta, framförde vittnesmål från "prästkandidater" och sa /---/ "och det som lärarna kan, blott det kan de överföra till andra".
Och vidare följer en ovanligt intressant instruktion beträffande de tidigare existerande läroanstalterna och om den höga läs- och skrivkunnigheten under tidigare år: "Först fanns läroanstalter i det ryska tsarriket i Moskva och i Stora Novegrad, och i andra städer många, som kunde läsa och skriva och sjunga, därför att redan då fanns det många som var läs- och skrivkunniga, för skrivare, sångare och läsare var kända över hela landet in i våra dagar."
I samband härmed fattade konciliet beslut om inrättande av läroanstalter, åt vilka man uppdrog att i Moskva och i alla städer leda prostar och äldre präster med hela prästerskapet och enligt biskopens beslut välja ut präster, diakoner och sekreterare, gifta och av god vandel och som har förmågan att undervisa om "kunskapen att läsa och sjunga och skriva"./---/

Efter föreskrifter om behovet och betydelsen av moralisk bildning underströk fäderna i Stoglavkonciliet än en gång behovet av undervisning av elever i anständighet, psalmsång, läsning/---/. Men även denna begränsade undervisning gavs blott till de härskande klasserna.

Hur ska man föreställa sig den forntida ryska läroanstalten och dess samverkan med familjen? Vad undervisade egentligen läs- och skrivmästarna i och om, både de världsliga och de andliga?

Med all sannolikhet avsattes för undervisningen av barnen en speciell stuga eller bod hemma hos församlingskyrkans präst. Lärare i en sådan skola var underhållen av församlingsmedel och kunde vara vem som helst ur prästerskapet. Men det fanns även riktiga lärare - läs- och skrivmästare- som antingen undervisade barnen hemma hos sig eller gick runt på gårdarna, där man hyrt honom. Yrket som lärare gav dem medel till uppehället.

Barnet började normalt i sjuårsåldern, men det var inte bara barn som kom utan även ungdomar och ibland också vuxna, som ville behärska den bokliga lärdomen.

Själva faktum att studier påbörjats innebar en triumf. När familjen beslutat, att ett barn skulle få böja studera, kallade man på prästen, som då förrättade böner till profeten Naum, till de heliga Koz'ma och Demjan och till elevens ängel. Efter välsignelsen av barnet gick fadern med släktingarna till läraren för att "ta tjänst" och exakt göra upp villkoren för hur läraren skulle undervisa sonen och hur mycket han var tvungen att betala. Ett "handslag" utgjorde beviset på överenskommelsen. Föräldrarna gav den lille detaljerade föreskrifter de gav honom också en ABC- bok, och med en gång påbörjades den första lektionen. Läraren visade bokstaven **a- azz** och förklarade att bokstaven **a** var: **az-zemlja-er.** Traditionen krävde vanligtvis att modern stod där

vid dörren och grät och klagade: barnet hade ju börjat ett mycket komplicerat och svårt arbete, och läraren var en långt ifrån mjuk handledare.

Till läraren eller den befintliga skolan kom flera barn.

I en på 1500-talet av Sergij Radonezjskij skriven s.k. ”fasadbeskrivning” (d.v.s. med illustrationer) finns införd en teckning, som föreställer en skola med 11 elever (se bild 1). I rummet på en bänk sitter fem elever med böcker, bakom dem är placerade ytterligare tre, till vänster ännu två, på höger sida står Sergij, den blivande grundaren av Sergij-klostret Treenigheten. Läraren förklarar läxan för honom.

[Bild 1: Läs- och skrivundervisning hos mästaren]

Att lära sig tog lång tid och var ansträngande. I första början var ABC-böckerna och andra böcker handskrivna, först på 1600-talet uppträdde tryckta böcker. Att arbeta med handskrivna böcker var mycket svårt: de var skrivna med olika handstilar, ibland utan skiljetecken, i ett enda stycke, utan att skilja den ena meningen från den andra, med ord som sammanskrivits, med ord som förkortats godtyckligt. Man kan lätt föreställa sig, att när ett barn äntligen lärt sig läsa en bok, kunde han nästan inte klara av en annan, såvida denna inte var lik den första.
I början lärde man sig utantill alfabetet med de mycket svåra benämningarna för bokstäverna: **a-az, b-bukva, v-vedi, g-glagol, d- dobro** o.s.v. När så nybörjarna lärt sig alfabetet utantill, övergick de till sammansättningar av två bokstäver (vokal+konsonant), sedan tre o.s.v. Denna process var mycket komplicerad, så det var nästan omöjligt för barnet att förstå, att **buki +az** blir **ba, buki + izje** blir **bi, vedi + on** blir **vo;** eller att **glagol' + vedi + az** blir **gva,** och att **dobro + tsi + ery** blir **dtsy.** Läraren gav inga förklaringar, och därför kunde eleven ofta inte, sedan han lärt sig stavelserna, på något sätt böja läsa orden.

När eleven lärt sig behärska alfabetet och stavelserna, låg framför honom ännu en komplicerad uppgift : han måste behärska ordförkortningarna (på ryska: ord *med* *titlar* övers. anm.). Vi påminner om att ordförkortningar kallades förkortade ord, där bara t.ex. första och sista bokstaven syntes och ovanför ett vedertaget tecken som angav förkortningen. När eleven lärt sig behärska "titelorden", lärt sig läsa mönsterfraser och böner, placerade i alfabetet/ABC-boken/, då hade eleven avslutat den första kursen i sina studier (till detta åtgick två år och ibland mer). Övergången till läsning av den första kyrkliga boken tidegärdsboken[5], innebar en stor triumf: han förrättade böner och överlämnade till läraren ett fat gröt och 10-kopekslantar i silver i ett papper.
Liksom ABC-boken lärdes även tidegärdsboken utantill; när den var inlärd, kom turen till psaltaren (en samling av konung Davids psalmer). Undervisningen avslutades ofta med detta. Färre började läsa den apostoliska trosbekännelsen, och ännu färre gick längre - de läste evangeliet. Avslutandet av varje studium var för eleven en högtidlig händelse i livet.

[5] Kyrklig bok, som innehåller de grundläggande bönerna och delvis inbegriper gudstjänstens texter.

Mycket karakteristiskt är att detta program för undervisning i "boklig visdom" bevarades i många sekler i den folkliga traditionen.
I förordet till sin grammatik (utgiven i början av 1700-talet) säger Meletij Smotritskij: "Sedan urminnes tider har ryska barnuppfostrare och lärare brukat- och gör så fortfarande- lära de små barnen först alfabetet, sedan tidegärden och psaltaren, och så att skriva; därefter undervisar några också i studiet av den apostoliska trosbekännelsen". Denna tradition fortsatte även senare.

[Bild 2: Skrivare. Initial i ett handskrivet Novgorod-evangelium.]

Precis en sådan här undervisningskurs genomgick i barndomen även vår store författare Maksim Gorkij, vars morfar Kasjirin under åren 1874 - 1875 lärde den sjuårige Aleksej att läsa ur tidegärdsboken och psaltaren. Tidegärdsboken och psaltaren var vid denna tid de mest spridda böckerna, eftersom den tsaristiska regeringen med allehanda medel förhindrade spridningen av världslig litteratur bland folket.

Vanligtvis började man lära sig skriva samtidigt med studiet av tidegärden. Det var svårt att lära sig skriva med gåspenna på skrovligt papper. Bara att "förfärdiga" pennan var lite av en vetenskap. Själva skrivningens inlärningsprocess avslutades med kopierandet av olika "avskrifter" och "överskrifter".

Hemläxor gavs inte. Eleverna lärde sig allt utantill i skolan, hos läraren; var och en höll på med det, som han hade fått i uppgift: en pluggade alfabetet, en annan läste tidegärden, en tredje började kopiera avskrifter. I rummet hördes ett oavbrutet sorl av rabblande med hög röst.

Ordningen på studierna var den följande: Läsningen började tidigt, klockan sju på morgonen. innan eleven gick in i skolan, måste han buga sig ända till marken för läraren, göra tre bugningar till ikonerna och, när han satt sig på sin plats, börja upprepa det han gått igenom dagen innan. Elevens bestämda plats fastställdes av läraren (i överensstämmelse med framgångarna).
De äldre satt närmare läraren, som befann sig i "det röda hörnet" under ikonerna. Läraren kallade fram eleverna i tur och ordning; den tillsagde steg upp bakom bordet, böjde sig i midjan för läraren och började lite släpigt "berätta" sin uppgift. Om eleven inte behärskade det han hade läst, då repeterade han detta mycket kort så att det satt fast". När läraren godkänt att den aktuella delen var inlärd på lämpligt sätt, läste eleven inför ikonerna en tacksägelsebön och sedan fick han en ny uppgift.
Klockan tolv på dagen gick barnen var och en hem till sig för att äta middag. Enligt rysk tradition sov man middag därefter, och klockan två på dagen återvände man så till skolan. Där upprepades allt på samma sätt som under första hälften av dagen. Klockan fyra, just när det ringde till kväll i kyrkan, avslutades studierna med allmän bön.

Efter bönen måste eleverna uppmärksamt och "med vördnad" ställa böckerna på hyllan och städa skollokalen; de sopade, dammade och de bar ut skurhinken, de bar in rent vatten. Ansvarig för städningen var den äldste bland eleverna, utnämnd av läraren (ibland fanns det tre stycken). På

hans ansvar låg dessutom kontrollen att barnen inte fördärvade böckerna, att de placerade dem försiktigt på deras plats, att de inte väsnades, när de gick in i skolan eller ut ur den.

Eleverna uppmanades enträget att på gatan och överhuvud utanför skolan uppföra sig lika uppfostrat som i skolan: "Om läraren ger er ledigt, skall ni med ödmjukhet gå hem. Skämt och gyckel, bråk med varandra och slagsmål, ystert springande och alla möjliga opassande, barnsliga skämt får inte bemäktiga sig er"- sägs det i ett av denna epoks minnesmärken. Mot läraren och äldre på gatan måste eleven visa "all vördnad"; när han närmar sig kyrkan, måste han ta av sig mössan och göra korstecknet. Hem skall han gå lugnt och inte springa. "Vad barnen måste göra, när de lämnar skolan: Strax gå hem utan brådska: att inte rusa som garvare till torget. ”Man får inte skrika, "så att man åstadkommer ett mindre upplopp som rasande hästar, när de spritter av fröjd, än mindre passar det sig att springa som boskap, hit och dit”. Barnen var förbjudna att gå och driva, besöka skådespel. "Besök absolut inte den befintliga teatern utan gå till era hem i ödmjukhet."

När eleven kom hem, skulle han berätta för föräldrarna vad han hade lärt sig i skolan och läsa igenom det han hade lärt sig där. På kvällen, när barnet hade lagt sig för att sova, skulle han läsa de fastställda bönerna, och ända tills "den ljuva sömnen kom till hans ögon" borde han minnas, vad han hade gjort under hela dagen , vad som hade varit bra och vad som hade varit dåligt i hans uppförande och lova Gud att inte upprepa de dåraktiga handlingarna.

Borgerliga författare har inte bara en gång understrukit, att ett särdrag i den ryska pedagogiken under 1400-1600-talen utgjorde de hårda kroppsliga bestraffningarna som barnen utsattes för både hemma och i skolan. Så var det naturligtvis inte. Den ryska pedagogiken föll inte ur den tidens normala ramar. Och till och med Jan Amos Komenskij (Comenius, *övers. anm.)* , anhängare av "mjuk disciplin", var till en viss grad anhängare av kroppsstraff. Vi påminner om att han i sitt arbete "Moder-skolan" skrev, riktat till föräldrarna: ”Varför håller du honom (d.v.s. barnet) i naturlig dumhet, och önskar inte hjälpa honom att frigöra sig från den med hjälp av kärleksfullt, heligt, tidsanpassat och sunt ris?" /---/

I den här beskrivningen har vi inte möjlighet att i detalj uppehålla oss vid de förändringar, som skedde i de sydvästra delarna av vårt land på 1400- till 1600- talen. Allmänt känd är historien om uppkomsten och utvecklingen av Ostrog-skolan , brödraskapsskolorna i Lwow, Brest, Lutsk, Minsk, Mogilev. Dessa skolor förde med sig mycket nytt inom pedagogiken.[6]
Genom att bekämpa poloniseringen, rädda sitt språk och sin tro gjorde brödraskapsskolorna en stor, patriotisk gärning för folket. Om man ser till vad som försiggick i de jesultiska skolorna - fiender till den ortodoxa tron och till folket- och vad renässansens epok medförde rörande skolan i

[6] Redan under första hälften av 1400-talet uppstod brödraskap i några ryska (ukrainska och vitryska) städer, som hade kommit i kontakt med den polsk-litauiska regeringen. Som mål satte de upp välgörenhet och samtidigt ansträngde de sig att bevara nationella seder. De polska herrarnas önskan att underkuva, förpolska och "katolicera" befolkningen i de ukrainska och vitryska områdena framkallade brödraskapens kamp för rätten till sin egen nationalitet, sitt modersmål och sin tro.
Ett av medlen i denna kamp var spridandet av kulturen och dess upphöjning genom brödraskapsskolorna. Naturligtvis var inte dessa skolor massläroanstalter, i dem undervisades företrädesvis barn från de förmögna skikten av stadsbefolkningen.

Västeuropa, så utgick ledarna i brödraskapsskolorna från sina egna erfarenheter, då de i början gjorde sina grundläggande beslut beträffande organisationen och uppbyggnaden av läroanstalterna. Våra sammanställningar av brödraskapsskolorna är begränsade. Som den första brödraskapsskolan måste räknas Lwow-skolan, grundad 1586. Lwow-skolans stadgar användes uppenbarligen som förebild för andra skolor.

I två stadgor från brödraskapsskolan i Lutsk (från 1620-talet) kan vi se följande ordningsföljd och karaktär på föreläsningarna:
skolan tog formellt emot både rikas och fattigas barn, även om de rikas övervägde. När barnet en gång börjat, måste han stanna i skolan till undervisningens slut "ty var och en måste gå i skolan inte en halv termin eller ett år, utan tills han har avslutat lärokursen.; och bara på de villkoren skall man ta emot honom"(*§1 i Lutsk första stadga*).
När barnet fördes till läraren av fadern eller förmyndaren, tog man med sig en eller två grannar som vittnen, och inför dem övenskoms i detalj "om läran och om all ordning". Fadern eller förmyndaren måste förbinda sig att "inte lägga hinder i vägen för denna ordning utan på alla sätt hjälpa barnen i lärandet, bringa dem till lydnad mot läraren, som en riktig fader, som vill se hugsvalelse och välsignad frukt av mödan" (*§1 iLutsk andra stadga*).
Underkastelse under läraren måste absolut ske "av fri vilja, utan varje tvång eller missnöje" (*§3 i första Lutskstadgan*).

För arbetet med de olika ämnena stadgades stränga scheman, "bestämda tider, när man skulle läsa vad" (*§4 i första Lutskstadgan*).
På lärotimmarna måste eleverna vara i skolan, och de måste komma precis på bestämd tid (*§4 i Lutskstadgan*).
Försening till lektionerna, uteblivande eller för sen ankomst till dem utan viktig anledning eller tillåtelse förbjöds av läraren, "ty den som kommer för sent eller inte alls blir strängt straffad, den som uteblir två dagar utan att man vet om det, blir inte mottagen i skolan" (*§7 i första Lutskstadgan*).
För att få bättre kontroll över barnen måste läraren, om ett barn uteblev från lektionen, skicka efter honom och ta reda på varför han inte kommit "så att han inte uppehöll sig med lek någonstans eller gick och slog dank hemma någonstans, inte hade försovit sig och efter möjlighet gå och hämta den frånvarande eleven till skolan" (*§7 i andra Lutskstadgan*).

När de kom till skolan, måste var och en sätta sig på den plats, som läraren hade anvisat i förhållande till elevens framsteg.
"Den som lär sig mer bör sitta längre fram, även om han är en fattig stackare, och den som kommer att lära sig mindre, måste sitta på en bakre plats." (*§3 i andra Lutskstadgan).*
"Rika kan inte komma före fattiga i skolan annat än genom kunskap ." (*§4 i andra Lutskstadgan).*
I skolan skall eleven "inte lära sig något annat än kunskap och välgörenhet" (*§9 i första Lutskstadgan).*
Inget får avleda dem från dessa två saker. De har inte rätt att läsa förkastliga böcker, de måste uppföra sig föredömligt. "Ingen (av eleverna) får gå på några olämpliga möten eller fester och ha förbindelser eller vänskap med dem som uppskattar sådana; ty den som är med vördiga blir vördig på samma sätt som den som är med uppstudsiga blir fördärvad." (*§10 i första Lutskstadgan*).

Varje elev är förpliktigad att visa hänsyn mot förtjänta människor, både andliga och världsliga, "genom att blotta sitt huvud för dem och buga". Vördnadsfullt måste eleverna förhålla sig mot aktade platser: läroanstalter, kloster, begravningsplatser. När de befinner sig på eller i närheten av dessa platser, måste de "avhålla sig från olämpligt uppförande, olämpliga ord och taktlösa skämt" (*§10 i första Lutskstadgan*).

Som exempel för eleverna tjänar läraren, som måste vara "gudfruktig, besinningsfull, lugnt klok, anspråkslös, avhållsam, inte drinkare, inte liderlig, ingen mutkolv, ingen förtrollare, ingen fabelberättare, ingen medhjälpare till kätteri, utan tillskyndare av fromhet, i allt uppträda som en förebild i goda ting" (*§1 i andra Lutskstadgan*).

För olydnad har läraren rätt att straffa den skyldige "inte tyranniskt, men lärarmässigt, inte av alla mått men med kraft, inte med larm utan saktmodigt och lugnt" (*§2 i andra Lutskstadgan*).

I skolan delades barnen in i tre grupper (liknande klasser): den ena lärde sig särskilja bokstäverna och stava, den andra lärde sig läsa och lära sig utantill olika uppgifter, den tredje lärde sig förklara det lästa och förstå (*§9 i andra Lutskstadgan*).

Arbetet lades upp på följande sätt: Allra först berättade varje närvarande elev gårdagens uppgift och visade vad han hade skrivit hemma, och sedan började han arbeta vidare med det som läraren hade beordrat (*§10 i andra Lutskstadgan*).
Efter middagsuppehållet var varje elev tvungen att skriva upp i sin tabell de av läraren givna läxorna, åt de minderåriga antecknade läraren själv.
På kvällen hemma var eleverna tvungna att för sina föräldrar eller personer i deras ställe läsa upp det de hade lärt sig i skolan och med de förklaringar som läraren hade gjort. För att befästa i minnet det genomgångna måste eleverna två gånger skriva allt, som de hade lärt sig i skolan under dagen (*§11 i andra Lutskstadgan*).

Stadgan fastställde följande cirkulation av undervisningsämnena: eleven måste läsa och skriva ur evangeliet, ur de apostoliska böckerna, ur profeterna ur de "heliga fäderna", men också "om filosofer, poeter, historiker och annat" (*§12 i andra Lutskstadgan*).
I specialdelen (avslutningsdelen) i 1624 års stadga uppenbaras detta program ytterligare: "undervisningen i den kyrkslaviska skolan börjar så- först lär de sig stava bokstäverna, sedan lär de sig grammatiken, dessutom lär de sig den kyrkliga ordningen, läsning, sång. De övar sig på så sätt att ett barn frågar det andra på grekiska och svarar på kyrkslaviska, och så frågar de på kyrkslaviska och svarar på enkelt språk. Barnen var inte tillåtna att sinsemellan tala enbart på enkelt språk, utan också på kyrkslaviska och grekiska. Några börjar även med en högre utbildning- dialektik och retorik". (Man bör påpeka, att dialektiken, retoriken och andra analoga verk var skrivna också på ryska.)

Varje lördag bestämdes om repetition av allt som hade genomgåtts under veckan. Denna dag förde läraren också företrädesvis moraliskt uppbyggliga samtal (*§l3 och 14 i andra Lutskstadgan*).
På söndagar och helgdagar lämnade läraren inte skolbarnen utan förde med dem samtal om nyttan av respektive helgdag (*§13 och 14 i andra Lutskstadgan*).

Grundarna av brödraskapsskolorna var inte enbart skapare av nya organisatoriska former, utan de införde i praktiken också en ny metodik.
"Småbröderna" ägnade sig åt en bred verksamhet genom att konstruera och ge ut läroböcker. Brödraskapsskolor, liknande Lutskskolan, närmade sig i stilen - trots att de hade "nybörjarklasser" också- mellanskolan, men några brödraskap, t.ex. det i Lwow, arbetade med utbredandet av speciellt nybörjarundervisningen i skolorna hörande till kyrkorna, där barnen lärde sig elementär läsning, skriften och de moraliska sanningarna. Detta bestyrker också brödraskapens ABC-böcker, konstruerade enligt det gängse mönstret men med tillägg av nya element av åskådlighet.

Det framgår klart av det presenterade, att brödraskapsskolorna var de tongivande skolorna i vårt land på den tiden. De tjänade den förhållandevis välbeställda stadsbefolkningen.

Bestämmelserna, formulerade i Lwow- och Lutskstadgorna och även i andra, var redan bestämda resultat i vardagspraktiken, med andra ord: nya principer i undervisning och uppfostran var framträdande i brödraskapsskolorna redan i slutet av 1500-talet, d.v.s. några decennier innan Jan Amos Komenskij avslutade arbetet med sitt verk "Den stora didaktiken".
Och vi kan djärvt och stolt fastslå, att ur de pedagogiska dokumenten i brödraskapsskolorna får vi samma nyhet som från den store tjeckiske pedagogens verk[7].

Brödraskapsskolornas roll och betydelse i den ryska bildningshistorien är betydande: ur brödraskapsskolan i Kiev växte den första högre utbildningsanstalten fram: Klev-Mogilev-akademien. Denna akademi och brödraskapsskolorna utövade inflytande på utvecklingen av bildningen i det moskovitiska riket, de gav landet framstående män, förebilder för elever, de bidrog till att fånga upp nya pedagogiska idéer.

I början av 1500-talet räknade man till 96 städer i Ryssland och mot slutet av samma århundrade till 220. Bland städerna i det moskovitiska tsarriket intog Moskva första platsen med en befolkning på omkring 200.000 människor och med 41.500 hus och 2.000 kyrkor. Sedan följde Stora Novgorod, Smolensk, Pskov, Nedre Novgorod och andra städer. Många av landets städer hade stor betydelse för det ekonomiska livet i hela landet. Jaroslavl var centrum för spannmålshandeln, Kazan´ var centrum för päls- och hästhandeln. I Astrachan organiserades en internationell marknad, dit armenska, persiska, venetianska och ryska köpmän reste.
Då utvecklades hantverket mycket kraftigt, skräddare och pälshandlare uppträdde liksom skomakare, guldsmeder, kvasstillverkare, bagare o.s.v. I utvecklingen av hantverkstillverkningen och grosshandeln deltog klostren.
Det uppstod en rik köpmanstopp ("salongs- och klädes sotnjan"). En livlig handel med utlänningar började utvecklas. På 1600-talet försiggick ännu livligare rörelser i det inre av riket - manufakturen såg dagens ljus. Den var det första steget mot den kapitalistiska fabriken, en allrysk enhetlig marknad bildades.
Allt detta framkallade betydande förändringar också inom den ryska kulturens område. Antalet "läskunnighetsmästar"-skolor växte, skolor av högre typ uppkom (grekisk-latinska skolor i mitten av 1600-talet). Men nybörjarundervisning får barnen främst i hemmet av en kyrkotjänare eller en

[7] Prof. E.N. Medynskij uppställer i sina arbeten hypotesen, att J.A. Komenskij framställde en rad av sina teser utgående från erfarenheter i brödraskapsskolorna.

mästare i läs- och skrivkunnighet eller också hos "prästen i cellen" Som belysning av frågan om karaktären på undervisningen anför vi några sammanställningar om olika Bukvar´ och Azbuka (båda kategorierna är en sorts ABC-böcker; *övers. anm.). Azbuka*-böcker från äldsta tid har vi inte kvar idag, men i gengäld har 1600-talet lämnat oss många både handskrivna och tryckta *azbuka-böcker.* De första är till största delen kalligrafiska *azbuka-böcker* eller utskrifter. De är skrivna med både stora och små bokstäver, mycket omsorgsfullt och konstnärligt tecknade, med vinjetter, på bilderna sammanflätas gräs, ornament, djur, fåglar.

[Bild 3: Fiskare. Initialen M i en pergament-psaltare (1500-t.)]

Efter alfabetet återfanns ofta en förklarande ABC-del (azbuka- *gräns)* innehållande olika religiöst - moraliska sentenser i alfabetisk ordning. Därefter följde stavelser. Efter stavelserna kom avsnitt med religiöst och moraliskt innehåll. I några *bukvar´*- böcker fanns även metodiska anvisningar om hur man undervisar i läs- och skrivkunnighet.

Den första tryckta *azbukan* utgjordes av Vasilij Burtsovs Bukvar´, utkommen år 1634 (se bilaga 1). Det är också känt, att ett år tidigare (1633) hade den gamle patriarken Filaret Nikititj välsignat sitt barnbarn (dåvarande tsarprinsen) Aleksej Mihajlovitj med *azbukan* "Stora sigillet/trycket/". Första utgåvan av Burtsovs ABC-bok tog slut mycket fort, och redan 1637 utkom den andra utgåvan. Den stora efterfrågan på ABC-böcker, de tryckta *bukvar'* som inte var tillräckliga, existensen av handskrivna *azbuka* jämsides med dem, allt detta vittnar om tillväxten av den elementära fostran.

En av de handskrivna *azbuka-böckerna* från 1600-talet har följande struktur:
Azbukan börjar med alfabetet, som är skrivet på tre sätt: i följd från **a** till **izjitsa** (på svenska: **a** till **ö,** *övers. anm.),* sedan tvärtom från **izjitsa** till **a,** sedan utan ordningsföljd; två- och trestaviga stavelser på alfabetets alla bokstäver (t.ex. **ba, va, ve, bla, vla** och likn.). Vidare återges alfabetet med benämning av bokstäverna (**az**, **buki, vedi...**), därefter siffrorna (bokstäverna, som motsvarade siffrorna), tecken över och under raden.
Som första läsning tjänar verben, konjugerade i olika tempus, på alfabetets alla bokstäver /---/.
Sedan måste lärjungen övergå till studiet av den förklarande *azbukan :* på varje bokstav i alfabetet ges en religiös sentens av följande typ t.ex.:

t - Törnekransen satte de på mig;

f – Fariséerna skreko så: tag honom, tag honom, korsfäst honom.

Innehållet i Vasilij Burtsovs *bukvar´* överensstämmer i princip med innehållet i den ovan anförda handskrivna *azbukan.*
Efter de enstaka bokstäverna kommer så stavelser, siffror, överställda tecken och skiljetecken med namn, mönster för verbens konjugering enligt alfabetet och substantiv lika till formen men olika till betydelsen beroende på accentueringen, böjning av substantiv- i huvudsak av dem, som skrivs i förkortad form ("under titlar"). Därefter följer en förklarande a*zbuka,* buden, korta artiklar om tron, utdrag ur skriften, ordspråk och föreskrifter. *Bukvar´* avslutas så med berättelsen om hur Kyrillos uppfann det slaviska alfabetet. Burtsovs ABC-bok var en av de mycket spridda läroböckerna inte bara på 1600-talet; den återutgavs med framgång även under 1700- talet.

Uppmärksamheten måste fästas på att vid denna tid (i mitten av 1600-talet) uppstod en massiv efterfrågan på ABC-böcker. I Moskvatryckeriet utgavs under 42 år 284.000 ABC-böcker. Några år uppgick antalet utgivna ABC-böcker till 12- 20.000 och till och med 24.000. Sammanräkningen av försäljningen av ABC-böcker berättar om befolkningens enorma behov av dem; så utbjöds till försäljning 2 juli år 1651 2.400 ABC-böcker och på en dag blev alla sålda (enligt E.N. Medynskijs uppgifter).
Törsten efter bildning blev allt starkare.
År 1670 utkom en ny ABC-bok på Hovtryckeriet; den skilde sig från Burtsovs ABC-bok främst genom det relativt rika och olikartade läsmaterialet. Förutom dessa utgåvor räknar en del forskare med ytterligare över 10 tryckta *bukvar´*. Den mest intressanta av dem är en ABC-bok med "slavisk-ryska bokstäver" av Karion Istomin utkommen i Moskva 1694. Det nya i den här ABC-boken är att utöver de slaviska bokstäverna skrivna med stora bokstäver och med snabbskrift, fanns också infört det grekiska, latinska och polska alfabetet. För att underlätta inlärandet av bokstäverna fanns även bilder. På grund av detta blev Karion Istomins lilla bok en förebild för efterföljande ryska ABC- böcker med bilder, (se bilaga 2)

På grundval av det här återgivna kan man anse, att införandet av *"azbuka-gräns"* - den förklarande *azbukan* - var det allra första metodiska sättet att underlätta inlärandet.

Det alfabetiska akrostikon på moraliska sentenser hjälpte till att lägga själva alfabetet på minnet.

Att sätta upp alfabetet i medveten oordning i några ABC-böcker på 1600-talet får man anse som ett annat nytt metodiskt sätt, som hade till uppgift att bekämpa det mekaniska inlärandet av alfabetet.

Karion Istomins åskådliga ABC-bok var nästa steg i det metodologiska sökandet under denna epok. "Under varje bokstav", förklarade Istomin, "skall de deltagande barnen ha en behaglig betraktelse i de presenterade bilderna så att stavelserna ska bli lätta så att de ser det och kan benämna det".

Slutligen kan man också tala om uppkomsten av en fonetisk metod i inlärningen av läs- och skrivkunnighet. I en handskriven ABC-bok från 1600-talet (beskriven av Izvekov, enligt en hypotes uppställd av Lichudy) förklarar författaren, att när man lär sig alfabetet skall man inte kalla bokstäverna vid deras namn: **az, buki, vedi** o.s.v. ,utan man måste uttala dem som de uttalas i levande tal också när man läser - **a', b', v', g', d'** o.s.v. "På samma sätt som dess ljud är, skall man även säga det."

Om man också tar i beaktande att inlärandet av läsning i praktiken förenades med inlärandet av skrivning, kan man absolut inte hålla med om hävdandet att den ryska pedagogiska praktiken och tanken skulle vara efterbliven mot andra hälften av 1600-talet, även om dessa nyheter blott rörde en avgränsad grupp lärjungar.

Under den här perioden uppkom förströelse-böcker. Tyvärr har inte en enda av dessa bevarats till våra dagar. Vi förfogar bara över en beskrivning av en förströelsebok, sammanställd år 1664 för

den 11- årige sonen till tsar Aleksej Michajlovitj , Aleksej Aleksejevitj. Genom den här boken kunde barnet åskådligt bekanta sig med bilder föreställande slag, rustningar, jakter, olika vyer av arbete, handel, produktion o.s.v. Han såg också realistiska men ovanliga bilder t.ex. arab på kamel, arab på elefant, kamel med börda" o.s.v. Dessa illustrationer var klarare , livligare och mer övertygande än illustrationerna i Jan Amos Komenskijs bok.
Naturligtvis var böcker av den här typen tillgängliga bara för barn från den sociala överklassen.

När han hade lärt sig skriva, kunde den välbeställde, unge 1600-talsmannen erhålla för vidgandet av sin horisont även böcker av vetenskapligt innehåll (t.ex. en *azbukovnik* - en speciell typ av encyklopedi). Där fanns införda artiklar om filosofi, historia, grammatik, dialektik, retorik, aritmetik, geometri, geografi, astronomi, naturvetenskap. Vid sidan av rent fantasibetonade uppgifter fanns där även sammanställningar av relativt hög vetenskaplig art (naturligtvis med utgångspunkt från den tidens betraktelsesätt).
I några av den här sortens böcker fanns införda naturvetenskapliga avsnitt, i vilka tillkännagavs nya uppgifter, som bröt mot den traditionella världsbilden, t.ex. "Stjärnor. Om stjärnor, som man ser falla mot jorden, säger en del människor, att detta verkligen är stjärnor, medan andra säger, att det är djävulens besvärjelser, men detta är varken stjärnor eller besvärjelser utan brinnande spillror från den himmelska elden; de faller ned och under fallet brinner de upp i luften”.
”Jorden. Jorden är inte fyrkantig, inte trekantig och inte heller rund, utan den är gjord som ett ägg."
"Åska och blixt. Dundret kommer först, och blixten sedan; vi ser blixten först, och sedan hör vi dundret, detta beror på att vår syn är snabbare och man ser det man vill, utan varje dröjsmål, därför ser ögat genast blixten. Örat uppfattar långsamt och hör inte genast ljudet av dundret och hör det efter blixten. Det kan man märka, när man hugger ved. Om den som hugger står långt bort, ser vi hur yxan slår mot trädet, vi hör inte slaget då, men efter en tid hör vi slaget."

En a*zbukovnik*, vars innehåll inte längre utgörs av teologiska utan historiska, filosofiska och naturvetenskapliga artiklar, måste man betrakta inte bara som en uppslagsbok eller en allmän bok att läsa, utan som en lärobok antagen av eleverna i den vetenskapsgrupp, som tror på de nya idéerna som skiljer sig från den traditionella världsuppfattningen. *Azbukovnikens* inflytande var relativt betydande också påföljande sekel. Läroböcker under Peter den stores och Katarina den storas tid påminner till en viss grad om 1600-talets a*zbukovnik.*

Ett nytt ord inom pedagogikens område om än inte direkt hänförande sig till den elementära undervisningen sade också två framstående lärda under andra hälften av 1600-talet, Epifanij Slavenetskij och Simeon Polotskij. Båda hade fått sin bildning vid Klev-Mogila-akademien; båda var högt bildade människor, författare och en tid föreläsare- lärare.

Inom pedagogikens område skapade Epifanij Slavenetskij den för den tiden framstående boken "Medborgarskap i barnens vanor". Detta verk blir det första pedagogiska arbetet om barnuppfostran för föräldrar och uppfostrare. I boken fastlägger Slavenetskij i fråga - svarform normer: hur barnets yttre bör vara, hur barnet bör vara klätt, hur han skall uppföra sig i kyrkan, under måltiden, när han möter äldre, hur han skall uppföra sig i skolan, vilka lekar som är tillåtna för barnet o.s.v. Det ges också några hygieniska föreskrifter.

"Medborgarskap i barnens vanor" ansågs vara ett översättningsverk, men professor E.N. Medynskij har lyckats påvisa, att detta är ett originalverk i fosterländsk pedagogisk tanke. Det bör understrykas, att detta arbete är världsligt; av 164 regler rör endast tre uppförandet i kyrkan. Detta verk har haft en framstående progressiv betydelse.

Inte mindre intressanta yttranden finns i Simeon Polotskijs "Den andliga middagen" och "Den andliga aftonvarden". Då det gällde hela komplexet av pedagogiska problem, tillmätte Simeon Polotskij uppfostran den uteslutande betydelsen. Han var en övertygad anhängare av den åsikten, att uppfostraren vid riktigt organiserad uppfostran kan göra allt han vill av "barnets själ", eftersom "det ungdomliga hjärtat är såsom vax".
Såväl Epifanij Slavenetskij som Simeon Polotskij gjorde mycket för befästandet inom det moskovitiska Ryssland av de för deras tid nya upplysningsprinciperna, i synnerhet för organiserandet av den första högre läroanstalten i Moskva - Hellenistisk-grekiska akademien (senare namnändrad till Kyrkslavisk-grekisk-latinska akademien).

Men det allmänna tillståndet för folkbildningen mot slutet av 1600- talet tillfredsställde med rätta inte många av de samtida.
Den tidens framträdande människor kände behovet av inrättandet av inte bara allmänbildande skolor utan även tekniska. En ytterligare utveckling av det ryska samhället krävde en beslutsam förändring inom upplysningens område.

[**Bilaga 1: Bild omfattande en hel sida:** Ur V. Burtsovs ***Bukvar´,*** Moskva 1637, andra upplagan. Denna upplaga var den första tryckta, illustrerade ryska ABC-boken. Träsnittet beskriver en inlärningssituation, som inte var alltför ovanlig vid denna tid. Högersidan berättar, att detta är en ”nybörjarlära för dem som vill förstå den gudomliga skriften.” Längst ner börjar alfabetet.]

[**Bilaga 2: Bilder omfattande en hel sida:** Ur ***Bukvar´*** av Karion Istomin, Moskva 1694, a) Försättsblad, b) Illustration av bokstaven A.]

URKUNDEN

1. **KYRKIO LAGH brukatt aff gamble praepositis.** Utg. Av Sven Hansson. 16 s. 1987. Pris: 20 kr.

2. **1812 ÅRS UPPFOSTRINGSKOMMITTÉS ENKÄT.** Svaren från landsförsamlingarna i Ångermanland. Utg. av Daniel Lindmark. 39 s. 1987. Pris: 30 kr.

3. **1812 ÅRS UPPFOSTRINGSKOMMITTÉS ENKÄT.** Svaren från landsförsamlingarna i Västerbotten. Utg. av Daniel Lindmark. 28 s. 1987. Pris: 30 kr.

4. **1812 ÅRS UPPFOSTRINGSKOMMITTÉS ENKÄT.** Svaren från landsförsamlingarna i Medelpad. Utg. av Daniel Lindmark. 40 s. 1987. Pris: 30 kr.

5. **1812 ÅRS UPPFOSTRINGSKOMMITTÉS ENKÄT.** Svaren från landsförsamlingarna i Jämtland-Härjedalen. Utg. Av Daniel Lindmark. 31 s. 1988. Pris: 30 kr.

6. **1812 ÅRS UPPFOSTRINGSKOMMITTÉS ENKÄT.** Svaren från trivial- och stadsskolorna i Västerbotten. Utg. Av Daniel Lindmark. 30 s. 1988. Pris: 30 kr.

7. **Ludvig Bergström: ANTECKNINGAR FRÅN MISSIONSRESAN BLAND TÄRNA OCH SORSELE LAPPAR SOMMAREN 1880.** Utg. av Karin Snellman. 65 s. 1988. Pris: 40 kr.

8. **1812 ÅRS UPPFOSTRINGSKOMMITTÉS ENKÄT.** Svaren från lappmarksförsamlingarna. Utg. av Daniel Lindmark. 51 s. Pris: 30 kr.

9. **Walter Gustafsson: UTDRAG UR DAGBOKSANTECKNINGAR GJORDA UNDER EN FÄRD I LAPPLAND SOMMAREN 1880.** Utg. av Karin Snellman. 50 s. 1989. Pris: 40 kr.

10. **Israel Lindahl: BESKRIVNING ÖVER UMEÅ SOCKEN OCH UMEÅ STAD ÅR 1771.** Utg. av Margit Wennstedt & Karin Snellman. 42 s. 1989. Pris: 50 kr.

11. **N.A. Konstantinov & V.J. Struminskij: KORT ÖVERSIKT ÖVER DEN ELEMENTÄRA UNDERVISNINGEN I RYSSLAND.** Moskva Övers. (15-1600-talen) och utg. av Margareta Attius Sohlman. 23 s. 1989. Pris: 30 kr.

12. **Johan Anders Linder: BESKRIFNING ÖFVER UME SOCKEN OCH STAD I WESTERBOTTENS LÄN OCH FÖRSTA FÖGDERIET. 1857.** Utg. av Karin Snellman. 39 s. 1990. Pris: 50 kr.

13. **Peter Fjellstedt: RESEBERÄTTELSE FRÅN LAPPLAND 1857.** Med inledning och bibliografi av Carl F. Hallencreutz. Utg. av Karin Snellman. 31 s. 1990. Pris: 50 kr.

14. **Fredrika Linder: DAGBOK ÖFVER MIN RESA FRÅN FÖDELSE-BYGDEN TILL WESTERBOTTEN OCH NORSJÖ ÅR 1814.** Utg. av Karin Snellman. 46 s. 1991. Pris: 50 kr.

15. **Samuel Liljeblad: DIARIUM FÖR EN LAPPSK RESA**. Anträdd d. 29 Maji 1788. Utg. av Karin Snellman & Margit Wennstedt. 63 s. 1994. Pris: 60 kr.

16. **Helge Dahlstedt: Målaren PELLE MOLIN.** Utg. av Carl-Henrik Berg. 27 s. 1996. Pris: 40 kr.